Skolka András: Orosháza topográfiai leírása 1815

Németből fordította, bevezetővel és jegyzetekkel ellátta

SOÓS ISTVÁN

Skolka Andrásnak, a múlt század első évtizedében főleg Békés megyében tevékenykedő jeles tudósnak és oktatónak Orosházáról szóló topográfiai leírása szerves részét képezte annak a tervnek, illetve programnak, amelyet elsősorban németországi példák alapján ő maga hirdetett meg és kezdeményezett. Elsődleges céljának tekintette, hogy a hazánkban csak néhány tudós — mint például Bél Mátyás és Mikovinyi Sámuel nyomdokain haladó Schedius Lajos, Schwartner Márton, Berzeviczy Gergely stb. — által művelt statisztikai, geográfiai-topográfiai leírások számára egyfajta útmutatót, módszertani irányelveket nyújtson. Szükségesnek vélte egy olyan, Magyarországról, illetve a Magyar Királyságról szóló statisztikai leírást készíteni, amely részletes politikai, történeti, gazdasági, földrajzi és kulturális képet adna hazánkról a külföld számára. Egy ilyen nagyszabású munkának a kivitelezését azonban sok-sok résztanulmány, a magyarországi vidékek, megyék, városok és falvak színes, sokoldalú bemutatása alapján tartotta lehetségesnek. Skolka azonban nemcsak a maga korában igen jelentős, a magyar tudományos életben előremutató gondolatnak a felvetésében, illetve megfogalmazásában járt elöl példával, de annak gyakorlati megvalósításában is.

1802-től kezdve több topográfiai leírást tett közzé Schedius Lajos „Zeitschrift von und für Ungern" című folyóiratában Békés, Csanád megyék egy-egy jelentősebb településéről vagy vidékéről, mint például Békésről, Füzesgyarmatról, Mezőhegyesről majd 1814-ben Mezőberényről. Ez utóbbi megelőzte az Orosházát bemutató szakszerű topográfiai-statisztikai tanulmányt. Ebben követte azokat az elveket, amelyeket még 1804-ben, illetve 1813-ban tett közzé a helyes topográfiai leírásokat illetően. Ezek szerint a topográfusnak egy-egy vidék vagy helység bemutatásakor elengedhetetlenül figyelembe kell vennie a helység helyzetéről, klímájáról, területének nagyságáról, földjének termékenységéről, termányeiről, kereskedelméről, lakosairól, illetve házairól, a lakosság vallási megoszlásáról, a helység politikai adminisztrációjáról, továbbá annak régi és újkori történetéről szóló, illetve rendelkezésre álló adatokat.

Skolka ezeket az elveket hűen követve klasszikus képet nyújt a „legnagyobb magyar falu" múlt század eleji állapotáról. Különösen sokat foglalkozik a kulturális, illetve oktatási kérdésekkel, így a helység iskolaügyével, amely szinte minden leírásában központi helyet foglalt el. Mezőberényi és új-verbászi tanári működésének, továbbá Németországban szerzett ismereteit és tapasztalatait felhasználva — haladó polgári gondolatoktól vezérelve — élesen kritizálja a helység iskolarendszerét, a faluban uralkodó visszás iskolai állapotokat. Ezekről, mivel a megyében élt, személyesen is tudomást szerzett, azaz közvetlen

közelről látta a vidék konzervatív felfogástól irányított iskolaügyét. Személyes élményei, családi kapcsolatai és utazásai a megyében lehetőséget nyújtottak számára abban, hogy nemcsak másodlagos forrásokból dolgozhatott, hanem elsődlegesen az átélt, tapsztalt élményeket követve.

Skolka Orosházáról készített topográfiai dolgozata egyúttal utolsó munkája is volt, melyet még halála előtt publikálni tudott. Tanulmányának eredményeit szerette volna beépíteni nagyszabású, a Magyar Királyságot bemutatni kívánó művébe, amely azonban 1816-ban bekövetkezett halála miatt nem válhatott valóra.

A Békés megyei Orosháza topográfiája, melyet az ottani evangélikus iskola rektora, a szerző, Skolka Sámuel küldött be 1813. november 18-án; magyar nyelvből fordította Skolka András[1]

§ 1. *Orosháza,* 8000 lelket és 1028 házat számláló falu a *csabai* járásban* található és a gróf *Károlyi* család[2] birtoka. Gróf Károlyi József halála után (meghalt 1800-ban[3]) a kiskorú grófi örökösök feletti gyámságot gróf *Keglevich* Ágost[4], az özvegy grófnő második férje (született Waldstein grófnő) vette át, és a grófnő halála után (1812) óta továbbra is gyámjuk maradt.[5] Ehhez a birtokhoz tartozik a szomszédos nagy mezőváros *Vásárhely* is *Csongrád* megyében.**

§ 2. *Határok. Fekvés.* Ez, a megye nyugati határán fekvő helység a *kassai* délkörön, a 46. és 47. szélességi fok között, *Szeged* s *Arad* városok és *Gyula* valamint *Szarvas* mezővárosok között középütt fekszik.

Gyulától nyugatra 6 mérföld távolságra esik; Aradtól északra 7, Szegedtől keletre 7, Szarvastól délre pedig 5 mérföldre.

Területe nyugat felé *Szent Tornya*[6] és *Csorvás* pusztákkal határos; dél és nyugat felé a vásárhelyi legelővel és kelet felé pedig *Gerendás* és *Földvár* pusztákkal.

§ 3. *Éghajlat.* Orosházának, második betelepítésekor semmiképpen sem volt egészséges fekvése; a még élő aggastyánok emlékeznek rá, hogy a falu egész jelenlegi déli része náddal és sással benőtt mocsaras tó volt, és mivel ennek az állóvíznek nem volt lefolyása, bűzlő, rothadt kigőzölgései emberre és állatra nyilván károsak voltak.

Ezt a mocsarat a csak lassanként odaépített lakóházak terjeszkedése kiszárította, de néhány évvel ezelőtt még maga *Orosháza* sem dicsekedhetett különösen

* *Békés* megyében két nagyobb és két kisebb járás van. Az első kettőt Alsó- és Felső-*Békési* járásnak, a másik kettőt Alsó- és Felső-*Csabai* járásnak nevezik. Mindegyik élén egy-egy főszolgabíró és alszolgabíró áll.

** *Hódmezővásárhely*nek *Csongrád* megyében kiterjedése és nagy népessége miatt saját szolgabírája van, s így maga egy egész járást tesz ki. Területe magától a helységtől kelet felé több mint 4 földrajzi mérföldre terjed ki. Ez a terület választja el *Orosházát* a legközelebbi, csak 2 mérföld távolságra lévő *Békés* megyei helységtől, nevezetesen *Tótkomlós*tól, ahol postaállomás van.

jó, egészséges levegővel; mert az itt épített midenféle töltések és új házak ellenére mégis számos állóvíz maradt a lejjebb fekvő tereken és utcákon. A ma is még itt élő uradalmi főhivatalnok, *Márton Péter*[7] számtartó úr, a baj elhárítására, a szélesebb utcák mindkét oldalán vízelvezető árkokat ásatott, amelyek az állóvizeket összegyűjtik és kivezetik a falu elé; és ezzel Márton örök maradandó szolgálatot tett, hogy az *Orosháza* levegője egészségessé váljék. A falu déli részének szűkebb utcáin, ahol ilyen *vízelvezető árkokat* nem tudnak ásni, még itt-ott vannak állóvizek, és jól megfigyelték, hogy a helységnek ebben a részében a halandóság valóban nagyobb, mint a többi, vízmentes részeken; ehhez hozzájárult még az a káros szokás, hogy a szomszédok ezeket az állóvizeket *kenderáztatónak* használták és ezáltal a levegőt csak még jobban fertőzték; de ennek a káros szokásnak is most már szigorú szabályokkal véget vetettek. A még meglévő víztócsákat is most mindet új házhelyeknek osztják szét, amelyeket ideszállított földdel fel kell tölteni, ezáltal a vizet egyre inkább visszaszorítják, és a békák és varangyok kénytelenek átadni helyüket az embereknek. *Ilyen sokat tehet egy gondos hivatalnok kitartó, komoly szándéka ezrek boldogulásának érdekében, sok költség ráfordítása nélkül.*

§ 4. *Puszták*. A talaj mindenütt sima és sík, néhány kiemelkedést, őrdombot és mélyedést kivéve, amelyek itt elhanyagolhatók.

Orosházának marha legeltetésre és *legelőkre* csupán egyetlen egy, *Kis-* vagy *Klein-Csákó*[8] nevű pusztája (praedium) van, amely állattartásra ugyan alkalmas, de nem függ össze a falu legelőjével. Ez a falutól nyugatra terül el *Szénás* és *Kondoros* puszták között és a közöttük lévő *Csorvás* puszta választja el a helyi legelőtől, amelyhez ezt csekély kiterjedése miatt hozzácsapták. Alább majd látni fogjuk a nagy szántóföld és a kis legelő közötti nagy aránytalanságot, amelyet ez a hozzácsatolás bizonyos mértékben persze csak növelt.

Itt azonban ez a hozzácsatolás sem az embereknek, sem pedig az állatoknak nem elegendő, a lakosok saját területükön kívül más pusztákat is kénytelenek bérelni (haszonbérbe venni), amelyeket részben szántóföldnek törnek fel, részben meghagynak legelőnek.

Saját földesuruktól most bérlik

1)*Szénás* pusztából azt a részt, amely pusztájukkal, *Kis-Csákó*val határos és 13 664 hold területű.

Ez a rész *Nagy-Szénásból* ..... 9661 hold
és *Kis-Szénásból* áll, amelyből a kisebb rész ..... 4003 hold

Összesen: 13 664 hold

Az 1813-ig fennálló szerződés szerint tilos volt belőle valamit feltörni, hanem mindent meg kellett hagyni a legelőnek; az ebben az évben megújított szerződés lehetőséget biztosít ugyan a lakosoknak, hogy egynegyedét szántóföldnek használják, de ezzel az engedménnyel eddig egyáltalán nem éltek részben a szarvasmarhák nagy száma miatt, részben pedig azért, mert más pusztákat is bérbe vesznek, ahol földműveléssel foglalkozhatnak.

2) *Szenttornya* pusztát, Imanuel von Ungwerth gróf úr[9] tulajdonát. Ez nyugatra a *vásárhelyi* legelővel, északra *Szénás* pusztával határos és ez a rész 6000 hold nagyságú.

3) A 9700 holdnyi *Kovácsháza* puszta egy részét, amely nyugaton *Mezőhegyes*sel határos és *Fekete Ferenc* gróf úrhoz tartozik. Ezt a részt az orosháziak 1808-tól a most folyó évig (azaz 1813-ig) bérelték, de ugyanezt részben a megemelt bér, részben más okok miatt, amelyeket a rossz évjáratok hoztak magukkal, fel kellett adniok.

Megjegyzés. Hogy a helybeli paraszt számára drága pusztabérletről helyesen ítélhessünk, számítsuk ki a bérlettel és a megmunkálással járó kiadásokat, azután az elért termést, és hasonlítsuk össze a kettőt, így derül majd ki a tiszta nyereség. Itt csak egy példát említünk magyarázatképpen, amelyben mindent készpénzre számítottunk át.

Ha valaki most Szent Tornya pusztán 10 hold földet bérel, annak a következő kiadásai lesznek:

a) A bérlet, holdanként 3 forintot véve	30,— Ft
b) A földbér a feléért, az az 5 holdért, mert a másik felét nem szabad feltörni, holdanként 3 forintjával	15,— Ft
c) A vetőmag 5 holdra, minthogy 1 holdra 2 pozsonyi mérő kell, legalább	20,— Ft
d) Egy szolga bére	60,— Ft
e) Ennek eltartása	60,— Ft

Ha minden más kiadást figyelmen kívül hagyunk is, a kiadások

már összesen: 185 Ft-ra
rúgnak.

És hol van még a tőkeérdekeltség, amely a szükséges igavonó állatban rejlik; hol vannak még az ezt fenyegető, ezzel előre nem látható csapások, a szántó- és aratóeszközök, azok megvásárlása, fenntartása, és száz más apróság?

A bevétel állítólag a következő:

a) A legjobb években 5 holdról 10 tele szekér széna, amely szekerenként 10 forinttal számolva	100,— Ft
b) az elvetett tíz pozsonyi mérő termény közepes években 40—50 mérőnyi termést hoz; mérőnként 2 forinttal számolva, az előbbi jövedelem	80,— Ft
c) a nyert szalma, ha ez drága	20,— Ft
Így a jövedelem összesen:	200,— Ft
A kiadás:	185,— Ft
Tiszta nyereség marad:	15,— Ft

De hol vannak a szűk esztendők, amikor a vetőmagot egyszer sem nyerik vissza, amikor széna sem nő, mint az egymást követő 1811-es, 1812-es és 1813-as években? Az ilyen esztendőkben a tényleges veszteség 80—100 forintot tesz ki a bérbe vett 10 holdon.

Kovácsháza pusztán, ahol 4 forint bért fizetnek egy holdért,[10] a veszteség még nagyobb, a profit is kisebb a jó években.

Ha azonban a pusztákat mind szántóföldnek törnék fel, akkor rétek hiányában honnan szereznék be a szénát?

A pénzhiány és a 3 egymást követő szűk esztendő embereinket nagyon erősen megviselte.

§.5. *Vizek.* Mivel sem magában a helységben, sem a közelében (mint *Gyula, Békés, Mezőberény, Tarcsa, Gyoma, Endrőd, Szarvas, Szent-András* esetében a *Körös)* nincs folyóvíz, számunkra a *Gyaparas*[11] (Gyopáros) tó nagy jótétemény. Még a legszárazabb években is, amikor minden állóvíz és vízmosás kiszárad, van benne elegendő víz, amelyet a tó közepén található források bőven táplálnak. — Ebben a tóban *úsztatják* a lovakat és a juhokat, és áztatják (tilolják) a kendert.

Ettől nem messze még két kisebb tó van, az egyiket disznó*itatásra* használják, és ezért tilos benne a kenderáztatás. Bent a faluban ivóvízben nincs hiány, mivel majdnem minden háznak van saját kútja. A víz azonban édeskés, csak kevés kútban van valójában jó víz.

A helységen kívül a legelőn is elegendő *községi kutat* ástak a legelésző birkák, borjak, tehenek itatására.[12]

§.6. *A szántóföld nagysága és aránya a legelőhöz.* A népesség számához viszonyítva *Orosháza* területe túl kicsi, ezért ezen idegen puszták bérbevételével próbálnak segíteni.

Az egész terület 475 4/8 teleknyi felszín, azaz 26 628 hold. Ez magában foglalja a szántóföldet, a legelőt (beleszámítva a hozzácsatolt *Kiscsákó* pusztát), a szőlőskertet és a kenderföldet.

Maga a *szántóföld* ebből 237 6/8 teleknyi, minden egyes telket 56 holdnak számítva összesen 13 314 hold. A legelő az abból lekerekített szőlőskertekkel együtt éppen ugyanekkora, mert a szántóföld és a legelő között egyforma aránynak kell lennie. Mivel azonban a helység egyre növekszik, a legelőt az új házhelyek és szőlőskertek kiosztásával itt is egyre inkább szűkítik.

§.7. Az *orosházi* talaj egészében fekete, humusszal erősen vegyült, tehát földművelésre kiválóan alkalmas *agyagos* talaj, csak néhol homokos vagy nitrátos (szikes). Egészében véve a vidék termékeny. Száraz esztendőkben a termés gyenge és még az érés előtt szárában kisül vagy elszárad; esős, nedves évek azonban kamatostul pótolják az akkor elszenvedett károkat.

A trágyázást itt teljesen rábízzák a jó anyatermészetre, és nem minden alap nélkül; ha ugyanis az egyébként is kövér talajt mesterségesen megtrágyázzák, a kövér termény a kissé csapadékos esztendőben (ahogyan ezt itt már többen

úgy vélik, hogy tapasztalták) megdől, és a trágyázás miatt a kár nagyobb mint az a haszon, amit reméltek.

A föld megművelése általában egyszerű. A vetéshez *csak egyszer szántják fel,* jóllehet a tapasztalat arra tanít, hogy a kétszeri szántás és forgatás, amelynek során több földdarab érintkezik a növényi tápanyaggal telített levegővel, itt több haszonnal járna, mint maga a trágyázás. Miután a földet néhány egymást követő évben megművelték, egy vagy két évre teljesen műveletlenül hagyják, amit itt *pihentetésnek* neveznek és azt hiszik, hogy füvet nyernek rajta.

Véleményem szerint azonban a földnek ez a pihentetése teljesen haszontalan, sőt káros dolog, mivel 1. egészen ellentmond minden fizikai és kémiai alapelvnek az, hogy a talajnak pihenésre van szüksége, ha már egyszer a növénytermesztésre szánták és kijelölték. 2. A talaj úgysem marad növényi takaró nélkül, ha nem szántják is fel, hanem fű és fűfélék nőnek rajta, amelyek táplálékot ugyancsak belőle nyernek. 3. És végtére is, milyen az a széna, amely egy ilyen pihenő talajon megterem? többnyire vadrepce és bogáncs. Ha az itteni paraszt földjét néhány éven keresztül csupán szénatermelésre pihenni hagyná is, okosabb lenne mégis felszántani, és lóherével, moharral, zabbal vagy árpával bevetni és az utóbbiakat érés előtt zöldtakarmánynak vagy szénának lekaszálni; így a paraszt mégis biztosan elérné a célját.*

Sokkal ésszerűbb az az itt is szokásos mód, hogy a földet jövedelmező *kukoricatermesztéssel* javítják.

Ugyanis a falu közelében lekerekítettek egy 3804 holdnyi darabot a szántóföldből, amelyet itt *ugarnak* (ugarok) neveznek. Ennek egyik, 1902 holdnyi fele keleten, másik ugyanekkora nagyságú nyugaton terül el a faluval szemben, közvetlenül a legelő mögött. Ez az úgynevezett ugar azonban sohasem marad vetetlen, hanem váltakozva, évről évre egyszer tavaszi gabonával, zabbal, árpával, a következő évben kukoricával vetik be. A szántással és a kukorica kétszeri kapálásával a földet vitathatatlanul feljavítják s télen ott maradó gyökerek trágyázzák és tavasszal oda, ahol a kukorica állt, ismét tavaszi gabona kerül, és ahol pedig az előző évben tavaszi gabona állt, ott ismét kukoricát vetnek, s így tovább. A *váltógazdálkodás* e módjának a haszna már gyakran olyan tagadhatatlanul bevált, hogy ha a többi föld a magot *ötszörösen* adja vissza, ezen a földdarabon biztosan 8—10-szeres termés remélhető.

Csak a 22,824 hold területű úgynevezett *szállásföldek* (tanyák) nem részesek ebben a javításban; mivel ezeket rögtön az aratás után marhalegelőnek fogják be, ezért a későn érő kukoricát nem tudnák megvédeni az állatok kártevésétől.

§.8. *Termények.*

1. A *bor* az egész megyében a legjobb és a legnagyobb alkoholtartalmú. Az itteni szőlőskertek évenként átlagban 1500 akót teremnek. A szőlőtőke művelése és a must kezelése semmiben sem előzi meg ennek a megyének más helységeit.

* 1812-ben egy ilyen kimerített kaszálódarabot, amely számomra, mivel a zab ritka volt és félig összekeveredett a vad zabbal és még 10 mérőnyi zabtermést sem ígért, idő előtt lekaszáltattam és 8 teljes négylovas szekérnyi zabszénát kaptam. — S. A. (Skolka András).

A talaj és talán a vessző gondosabb kiválasztása biztosítják egyedül ennek a bornak a kizárólagos előnyét.

2. A *kukoricát* (törökbúzát) itt nagy mennyiségben termelik; mivel évenként a szántóföld egyhetednyi részét ezzel vetik tele, míg más szomszédos helységeknek vagy egyáltalán nincs kukoricaföldjük területükön, vagy legfeljebb a szántóföld 10—12-ed részét használják erre.

3. *Kölest* a lakosok bérelt földeken termesztenek; legjobban a nemrég feltört füves területeken fizet és sokat szállítanak belőle Magyarország északibb részeire.

4. A *tiszta búzát,* amely itt csodálatosan nagyszeműre nő, a híres bánáti búzával tartják azonosnak és ugyanolyan kedvelt vörhenyes színű, mint az. A búzát *Aradra* és *Nagyváradra* szállítják vagy *helyben* a kereskedők felvásárolják.

5. *Zab*bal itt magában a helységben nagyban kereskednek, úgy hogy sok család pusztán ennek felvásárlásából és eladásából él. Az a körülmény, hogy a falu a *posta-* és *hadiúton* fekszik, *Bánát* és *Erdély* felé az átmenő forgalom igen nagy és élénk és a keresztülhaladó *országos főút* egész éven keresztül *havasalföldi fuvarosokkal** van tele, akik itt gyapotot, kávét, cukrot szállítanak a török határtól át *Pest*ig és *Bécs*ig és 12—18 lovat szoktak a kocsik elé fogni, s akik szemestakarmányukat itt vásárolják meg, — a zabspekulációnak állandó táptalajt biztosít.

6. Az itt nevelt *szarvasmarha* igen nagy termetű és szép; tenyésztése az itteni gazdálkodás jelentős részét teszi ki, és mivel a terület maga ehhez túl kicsi, a legtöbb állatot egész nyáron a pusztákon tartják.

Az 1812. évi szarvasmarha-összeírás szerint Orosházán:

1) Kifejlett ökör	2842 db
2) Kifejlett tehén	4037 db
3) Kétéves borjú	1439 db
Összesen:	8368 db

1. *Megjegyzés.* Az itt egymást követő különösen aszályos nyár és a takarmányhiány 1811-, 1812- és 1813-ban ezt a számot annyira lecsökkentette, hogy az 1813. évi összeírás szerint mindegyik csoportnak alig 3/4-e volt megtalálható, és 1814-re pedig alig több mint 1/4-e maradt.

2. *Megjegyzés.* A cselédeknek is van szarvasmarhájuk, amit uruk takarmányán tartanak, 2—3-tól 6 darabig, ezeket jövedelmükből fokozatosan megszerzik, mivel egy *elöljáró cseléd* pl. eddig évenként bérben egy három éves szarvasmarhát alkudott ki magának, amelyet telente a földesúrnak kellett eltartania, etet-

* Ezeket a havasföldi fuvarosokat itt saját magyar szóval *gyihisek*nek nevezik, mert befogott lovaikat nagy hanggal bíztatják, amiben a felkiáltó *gyi-hi* szótagok játszák a főszerepet.

nie. Most ezt a földesúr számára terhes bérfeltételt egy megyei utasítás felfüggesztette és megtiltotta.

7. *Juhtenyésztésben Orosházának* az a különlegessége, hogy itt tiszta *német,* rövid szarvú juhokat tartanak, amelyeknek gyapja sokkal jobb, finomabb és használhatóbb, mint a hosszú, csavaros szarvú magyar juhok lelógó, gubancos, durva rackagyapjúja (Ovis Strepciseros Lin.), amelyeket a legtöbb más helységben tartanak. Az 1812. évi állatszámlálás szerint *Orosházá*nak 8018 darab juha volt. Ez a szám is azonban évről évre csökken, mert a puszták bére emelkedik.

8. *A lótenyésztés* is külön említést érdemel. Mivel azokon a lovakon kívül, amelyeket az itteni paraszt a munkájához használ, ki-ki tart még néhányat a *ménes*ben (vadménes), ahol a lovak évről évre a szabad ég alatt a pusztákon legelnek, és télen is ott abrakolják őket; bizonyos számú tenyészcsődörük is van.

Az 1812. évben *Orosházá*nak

1) Lova	2346 db
2) Csikója	512 db
Összesen:	3358 db volt.

9. Ami a *sertés*t illeti, annak tenyésztése *Orosházá*n egyáltalában nem jelentős; 1812-ben 4002 darabot számoltak össze; s mivel itt 1028 ház van, egy házra úgy hozzávetőleg átlagban 4 darab jut. Itt is legtöbben a nyúlt, hosszú szalontai fajtát nevelik és tartják gondosan, mert hosszú és széles szalonnája van.

Megjegyzés. Hogy áttekintést kapjunk az orosháziak állattartásáról, vegyük az 1812. évi állományt. Ebben az évben

1) Ökrük	2842 db	
2) Üszőjük	4087 db	
3) Borjújuk	1539 db	
azaz szarvasmarhájuk:		8468 db
4) Lovuk	2846 db	
5) Csikójuk	512 db	
tehát lovuk		3358 db
6) Juhuk	8018 db	
7) Sertésük	4012 db	
		12030 db
Az egész állatállomány		
	összesen:	23856 db

Megjegyzés. Biztosra vehető azonban, hogy minden egyes összeírás alkalmával könnyen kitalálható okoknál fogva az állatok legkevesebb egyharmadát nem jelentik be. Hány darab jut ezek szerint Orosházára amely ezidáig virágzó állattenyésztéséről volt híres. Ugyanennek fokozatos csökkenése magukból a fent vázolt körülményekből magától értetődik.

§ 9. A *búza értékesítésé*nek helye többnyire *Miskolc, Borsod* megyében, 6 mérföldre *Eger* alatt és *Nagyvárad, Bihar* megyében, ahová a gabonát az orosháziak tengelyen maguk szállítják el; a *köles* értékesítési helye *Kecskemét* és *Gömör* megye, amelyeknek lakói azt itt helyben szorgalmasan felkutatják; a *dohány*t *Pest* városában értékesítik, ahová elszállítják; a *bor*t, mint a legjobbat a megyében, többnyire itt a helységben elfogyasztják, csak kevés jut el belőle eladással a szomszédos helységekbe.

§ 10. *Igavonó állat*ot itt a gazda mindenesetre aránytalanul nagy számban tart. Miután a 237 6/8-ad telek mindegyikére 56 holdat számítanak, 12 *igásökör* és 12 *igásló* jut egy telekre. Ez túlságosan sok az említett föld megműveléséhez szükséges mennyiséghez képest. Itt vagy a lovakat vagy az ökröket meg lehetne takarítani.

§ 11. *Kézműves* a helységben kevés van és ezek is csak olyanok, akik közvetlenül a paraszt szükségleteit elégítik ki, mint pl. a csizmadiák (a magyar cipészek), takácsok, szabók, szűcsök, halinakészítők vagy köpönyegszabók (szűrszabók), akik igen durva fehér posztót dolgoznak fel ruhának, néhány kovács, molnár, bognár, lakatos és asztalos. Az előbbiek vannak a legtöbben, bár a lakosság legnagyobb része csizmáit készen vásárolja meg *Béky* [Békés], *Gyula* és *Szarvas* vásárain, ahová minden évben a *debreceni* és *kecskeméti* csizmadiák közül nagyon sokan kész árukkal érkeznek.

Nyáron ezek közül a kézművesek közül legtöbben mellékesen földműveléssel is foglalkoznak, hogy a télirevalót vagy mint igazi parasztok vagy mint napszámosok keressék meg; ennélfogva tehát ebben az időszakban nagyon ritkán található egy is közülük a faluban.

§ 12. A faluban minden középületet és a földesúri épületeket beleszámítva 1028 *házszám* van.[13]

A házak *építésének módja,* egy-két különleges épületet kivéve, teljesen egyforma. Mindegyiknek van egy utcára és egy hátra, az udvarra nyíló szobája; közöttük van a konyha és amögött az élelmiszer tárolására egy kamra. A szükséges istállók maguktól értetődőek, ágyak és egyéb bútorok felállításában és elhelyezésében nem térnek el az egyszer már kialakult szokásmódtól. Általában az egyik kis *ablak* az utcára nyílik, a másik az udvarra. Csak a *takácsok* kivételek, akik a nagyobb világosság miatt és talán hogy a kifeszített fonalat nagyon kiszárító léghuzatot elkerüljék, mindkét ablakot az utca felé építik meg; úgyhogy erről az idegen is egészen biztosan felismerheti egy takács lakhelyét.

A *kéményeket* most már többnyire mind égetett téglából építik. Az *udvar kerítése* döngölt sárfalból áll. Az *utcák* meglehetősen szélesek. A házak nagyobbrészt egyenes, egymással szembenálló *sorok*ban állnak; különösen szabályosak az új utcák.

§ 13. Ennek a helységnek a jelesebb épületei közé tartoznak:[14]

1. Az *evangélikus templom* egy szép rézzel fedett toronnyal, amelynek 3 harangja van. Ez a templom a betelepedés óta a második, 1786-ban épült tartós anyagokból.[15]

2. A *katolikus kápolna* fa haranglábbal és egy kis haranggal.

3. A mellette álló szép *katolikus plébánia,* mely a földesúr költségén 1813-ban épült. Benne 4 lakószoba van és a szorosan szomszédságában lévő községházával és a vele szemben álló nagy földesúri fogadóval együtt egy faluhoz képest meglehetősen imponáló látványt nyújt.

4. Két kényelmes és szép evangélikus paplak, az evangélikus templom közelében.

5. Négy evangélikus *iskolaépület;* a tanítók lakását és az osztályokat (tantermeket) meglehetősen rosszul egy udvarban zsúfolták össze. Kettőt abból a fiúk, kettőt pedig a lányok számára építettek.

6. A valóban szép, tágas *községháza,* melyet zsindellyel fedtek, benne egy bírósági szoba, egy iroda, egy pénztárterem, egy ebédlő, egy vendégszoba, egy szoba a kisbíró számára, a szükséges konyha, pince, börtön, kamra, istállók stb.

7. Ennek közelében áll a két helyi jegyző lakása.

8. Szemben a nagy földesúri *fogadó* áll, elegendő vendégszobával és minden szükséges melléképülettel ellátva.

9. A kisebbik földesúri fogadót a helység felsőbb részén ugyanolyan szépnek és kényelmesnek építették.

10 A földesúri *présház,* ahol a bortizedet szedik be, szintén zsindelytetős, van egy pálinkafőzője stb. *Megjegyzés.* A két fogadóban mindig az uraság méri ki a bort. A többi kis ivóban az uraságnak Szent György napjától Szent Mihály napjáig van italmérési joga; a többi idő a községé.

11. A mindig itt székelő szolgabíró úr megyei tisztviselő, az esküdt lakása a megye tulajdona.

12. A földesúri *ispánság* szintén szép épülete.

13. A *helyi sebész* szállása,[16] mely a község költségén épült és a község is tartja fenn.

14. Zsindelytetős és nagy, tágas udvara van a *földesúri* kádárműhelynek.

15. A postahivatal figyelemreméltó mint *divíziós posta* (elosztó postahivatal).

Megjegyzés. Egészében véve Orosházán 20 nyilvános teher- és adómentes ház

van. A többi 1008 ház magánszemélyeké; közöttük néhány szintén kitűnik nagyságával és ízléses építésmódjával, és sokban hozzájárulnak a helység csinosításához.

§ 14. *Malmok*. Mivel a falunak nincs folyóvize, így magától értetődik, hogy itt csak *szárazmalmok* lehetnek. A helységben 24-et tartanak nyilván, úgyhogy megközelítően minden 40 házra jut egy malom. Bár ez túl soknak tűnik, így is mindegyiknek van elegendő tennivalója, mert a vásárhelyiek és a szállásiak minden évben sok terményt hoznak őrlésre a faluba.

Közöttük 22 lóval hajtott, 1 szélmalom, 1 olajütő. Ebből:

a) magáé a községé	6 járat,
b) az evangélikus egyházé	2 járat,
c) ugyanezen egyházé	1 olajütő,
d) magánszemélyeké	14 járat,
e) egy magánszemélyé	1 szélmalom
azaz összesen:	24 malomjárat

Ezek a földesúrnak adóban vagy évi kamatban 360 forintot fizetnek, nevezetesen

a) a község és az evangélikus egyház 8 járatáért — járatonként 15 forintot	120 Ft
b) a 14 magánjárat tulajdonosai — járatonként 16 forintot	224 Ft
c) az egyház az olajütőért	8 Ft
d) a szélmalomért fizetnek	8 Ft
azaz összesen:	360,— forintot

§ 15. A helység fokozatos szépítésének támogatására és egészségének növelésére egy idő óta a következő földesúri intézkedések vannak itt érvényben:

1. Mindenkinek, aki házát fel akarja újítani, jelentkeznie kell az urasági hivatalnoknál és a régi utcák szabályozása érdekében a számára előírt terv szerint az épületet vagy tovább kifelé az utca felé kell építeni vagy ha ez túl messze kinyúlt, úgy vissza kell vonnia az udvarba. Ettől azt remélik, hogy erőszakos, a parasztot egyszerre földhöz sújtó intézkedések nélkül, *fokozatosan* érik el a régi falu *szabályozását*. Persze eközben a telekbelsőségek egy része az újonnan meghúzott utcavonal (?) révén elvész, ezt azonban más oldalon pótolni lehet. És úgy vélem, ésszerűbben gondolkodnak, mint a forrófejű reformátorok, akik a régi falvakat egyszerre akarják lerombolni és azok helyén új, szabályos falvakat felépíteni.

2) A fentebb, a 3. §-ban említett vízelvezető árkok és a szigorú tilalom, hogy az állati tetemet ne dobják többé az utcára vagy ne hagyják ott heverni, hogy a szemetet vigyék ki az udvarról és ne szórják el vagy halmozzák fel kényükkedvük szerint a nyílt utcán, a helység egészségi viszonyainak javítását célozzák.

A biztonságot szolgáló intézményekhez tartoznak az itt kinevezett (falu) negyed-fő mesterek (utcakapitányok). Hivataluk az, hogy házról házra minden nap elegendő embert állítsanak ki, akiknek éjszakánként utcájukban a tűz- és tolvajveszély és más lehetséges szerencsétlenség miatt őrségben legyenek.

§. 16. A jelenlegi *temető* az utolsó betelepedés óta már az *ötödik,* pusztán árokkal körülvett hely. Az első és második temető helyén már régóta házak állnak. Egyébként az összes itt élő keresztény gyülekezetnek, katolikus, evangélikus, református és nem egyesült kereszténynek csak egy közös temetője van. Itt tehát elismerik (ami bizony hazám minden zegéről-zugáról még nem mondható el, mint példákkal tudnám alátámasztani), hogy mindenütt ugyanaz a temető van és hogy a legkülönbözőbb vallású keresztények haláluk után nyugalomban és tiszteletben feküdhetnek egymás mellett, ahogyan egymással és egymás mellett testvériesen, mint keresztény felebarátoknak élniük kellene.

§. 17. *A helyi evangélikus népiskolákról.* Itt négy elkülönített tanosztály és négy külön nyilvános tanító van, akik közül az első kettő egyúttal váltakozva az orgona- és kántorszolgálatot is ellátja a községben. Mind a négy tanító férfi, akik a magasabb hazai gimnáziumokban elvégezték a bölcsészeti és teológiai tanulmányokat és maga a község fogadja fel őket. A két lelkész úr az iskolák felügyeletét megosztja egymás között, ha az egyiknek túl terhes lenne. Nos, hát joggal el lehetne várni, hogy ezek az iskolák éppúgy, mint a *szarvasiak,* a legjobb állapotban legyenek? *Ez azonban egyáltalán nem így van.* Az ok sem az *egyházi elöljáróságokban,* sem pedig a *tanítókban* nem kereshető, hanem csak az osztályok hibás elrendezésében, amit már a *Mezőberény*ről szóló leírásban is szóvá tettem*, hogy ugyanis az osztályok beosztásánál nem a gyerekek *korát* és képességeit hanem *nemüket* veszik figyelembe. A négy tanító ugyanis a *falu felső* és *alsó* részén osztozik meg. Nevezzük őket (ti. a tanítókat) *A, B, C, D*-nek. A tanítónak a felvégről való fiúkat az ABC-től az olvasásig és írásig, számolásig és minden lehetséges dologig mindenre meg kell tanítania, ami joggal elvárható egy jó parasztiskolától; *B* tanítónak ezt a falu ugyanazon részéből való lányoknál kell elérnie. Ugyanez a helyzet *C* és *D* tanítóval. Az egyik tanítóé minden fiú, a másiké minden leány az alvégről. Micsoda osztályozás! Milyen felesleges nehézség a tanítók számára, milyen kimondhatatlan kár a tanulóknak! Milyen értelmetlen időveszteség mindkettő számára!!! — És ezt a káros beosztást 1808-ban (az egyházi elöljárók? — nem!) a helybéli tekintetes *falusi bíróság* határozata alapján (az „Elöljáróknak rendelkezésekből"*-ből — hangzik az eredetiben) szabták meg és 1813-ban ismét megújították. Tehát egy parasztbíróság dönt olyan ügyekben, amelyeknek megítélése teljesen kívül esik saját hatáskörén. Jó nektek, iskolák, amelyek a tanítókkal együtt ettől a befolyástól mentesek vagytok. Hogy az egyházi elöljáró urak, hogy az iskolaigazgató* urak hivataluknál fogva miért nem törődnek az üggyel és miért nem vetnek véget a helytelen dolognak, nem

* Lásd a *Hesperus* 1814/17., 18., 19., 21., 22., 23., 25., 26., 27., 29., 30., 34., 38. számait.

tudom. Ennek a tanulmánynak a szerzője túl szerény volt, hogy az előtte jól ismert okokat felemlítse és én sem tehetek mást, mint hogy vele együtt felsóhajtsak! — Milyen szép lehetne a tanítók munkájának megkönnyítésére, az itt különben is csak 5 hónapra korlátozott iskolaidő kihasználására, a fiatalság javára olyan rendet bevezetni, hogy ha az 500—600 főnyi tanulóifjúságot itt négy fokozatú osztályba (legalább ennyinek kellene lennie) osztanák be. Most minden tanítónak 6 osztálya van iskolájában, akkor *csak* egy azonos korú osztályt kellene irányítania.

Szépek és igazak voltak a szerző észrevételei erről a dologról, ezeket azonban itt, alapos indoknál fogva nem tudom elfogadni.

§. 18. *A lakosokról,* éspedig

I. *számukról.* Az 1813-ban tartott népszámlálás *Orosházán* 7714 lelket írt össze. De biztosan 8000 lelket [17] lehet elfogani, mert

a) ebbe az összeírásba sok, itt élő magyar nemesembert nem vettek fel;

b) mert minden egyes összeíráskor elfelejtenek bejelenteni sok gyermeket, cselédet stb. A szerző a helybéli nemesek, feleségük és gyermekeik lélekszámát kb. 236-ra becsüli, mivel a megyében egyetlen helységben sincs annyi nemes ember, mint Orosházán, ehhez járulnak még a gyakorta meg nem adott gyermekek, a cselédség stb.

Ebből a bejelentett népesség-összeírásból készült kivonat a következőképpen fest. Orosházán élnek

Honoráciorok (nem nemesek)	4
megjegyzendő — a szerzőnél: 13	
Polgári származású mesterek és kézművesek	59
A nemesek cselédei	17
Parasztok	392
Házas és házatlan zsellérek	1200
Fiúk	2315
Nőszemélyek általában	3727
Az összes lélekszám	7714

Megjegyzés: A meg nem adottak és a nemesi személyek a szerző adatai szerint 286

Összesen: 8000 lélek

II. *A vallási különbség tekintetében* az arány[18] a következő:

1) római katolikus	49*
2) evangélikus-lutheránus	3843
3) református	16
4) nem egyesült görög a cigányokkal együtt	79
Összesen:	3987
Ide számíthatjuk a nőket általában	3727
Összesen:	7714
Ehhez hozzászámítják a nemeseket és az istentagadókat	286
Főösszeg:	8000

III. *Korra való tekintettel* itt van

1) 1—17 évesig	2034	férfiszemélyek
2) 18—40 évesig		
nős	993	
nőtlen vagy özvegy	232	
Összesen:	3987	férfiszemély
ehhez	3727	nőszemély
és	286	nemes és ismeretlen
Főösszeg:	8000	lélek

Megjegyzés: Nőtlen fiatalembert 136-ot találtak
és özvegyet 96-ot

Összesen: 232

§ 19. A születések és halálozások aránya itt 100:95.

Megjegyzés. E kalkuláció szerint a halandóság Orosházán igen magas. Itt, Új-Verbászon[19] 1813-ban 150-en születtek, s 72-en haltak meg, tehát a születések száma több mint a felével nagyobb, mint az elhaltaké.

Szomorú azonban a helyzet *Orosházán,* ha olyan évek jönnek, amikor fertőző betegségek terjednek el, mint pl. 1812-ben, amikor itt a vöröshimlő úgy tombolt, hogy 1811 decemberében és 1812 januárjában több mint 200 gyermek halt meg

* Ha valaki csodálkoznék, hogy a katolikusok igen kis száma mellett saját katolikus plébánia áll itt fenn, annak szolgáljon magyarázatul a következő: ez a plébánia egy ilyen erős átmenő forgalmú helyen áll, azonkívül a sok környező szállás miatt, ahol sok katolikus cseléd él, elkerülhetetlenül szükséges. Az adományt a megboldogult *Károlyi* gróf adta rá, aki több hasonló jámbor alapítványt tett.

benne. Egy olyan betegségben, amelyet megfelelő kezelés esetén olyan könnyen átvészelnek, elhanyagolása esetén azonban következményei révén nagyon veszélyessé válik. Orosházán 1813-ban 454-en születtek és 510-et temettek el; azaz 56-tal többen haltak meg, mint ahányan születtek.

Más években azonban a születések és halálozások arányára a fenti adat a jellemző.

A leggyakoribb betegségek, amelyek itt a felnőtteket elragadják, a következők: himlő, pokolvar, a vérhas és heveny epeláz; a gyerekek gyakran vörhenyben halnak meg és az *orosháziak* szégyenére legyen mondva, sőt még igen gyakran *valódi himlő*ben, minthogy a *védőoltást* a lelkipásztorok minden figyelmeztetése és felvilágosítása, a helyi orvos és a megyei orvos minden fáradozása ellenére a közember mind a mai napig nem tudta elfogadni. Mindennek ellenére a *népesség* itt évről-évre szembetűnően növekszik. Mivel a fentebb említett 998 házasságból évente mintegy 450 gyermek születik, így egy éven belül majdnem minden második házaspár egyszer kereszteltet.

Ugyanis az iskolaérett fiúk száma: 1800
az iskolaérett lányoké: 1000

A fiúk közül azonban alig 400 jár iskolába, a lányok közül pedig alig 380.

Az iskolaérett gyermekek száma tehát 2800
ebből ténylegesen iskolába jár ..... 780[20]

Tehát iskolai oktatásban egyáltalán nem részesül: 2020 gyerek.

Megjegyzés. 1. A legtöbb születés az őszi hónapokban van, ami könnyen magyarázható az itteni paraszt életmódjával, aki kora tavasztól őszig a szállásokon tölti az időt és csak késő ősszel tér haza a faluba, téli szállásra, pihenésre.

Megjegyzés. 2. Ha minden iskolaérett gyereket szüleik iskolába küldenének, az alkalmazott négy tanító a továbbiakban nem lenne elegendő.

Ebből világosan kiderül, hogy milyen kevéssé törődik a legtöbb szülő gyermekei szellemének kiművelésével. Milyen emberek válnak belőlük, ha felnőnek? Mi javítja majd faragatlanságukat? Az istentisztelet egyedül nem tehet csodát az érzéketlen lelkekben.

§. 20. *Vallás.* A lakosok legnagyobb számban az ágostai hitvallást követik. Van azonban néhány katolikus, református és görög nem egyesült. Arányuk, ebben a vonatkozásban a következő:

1) *Evangélikus — lutheránus*

férfiak 3843
nemesek 146
nők 3605
nemesi származású nőszemélyek 140

Összesen: 7734 lélek

2) *Görög nem egyesültek*		
férfiak	79	
nők	70	
Összesen:	149	149
3) *Római katolikusok*		
férfiak	49	
nők	40	
Összesen:	89	89
4) *Reformátusok*		
férfiak	16	
nők	12	
Összesen:	28	28
	Főösszeg:	8000 lélek

§. 21. *Nép, nyelv.*

1. *A lakosok magyarok;* hogy honnan származnak, azt a tanulmány beküldője sajnos elfelejtette megmondani. Vannak itt azonban *szlovákok* is, néhány görög és elég sok cigány, akik azonban már mindannyian az itt uralkodó nyelvet beszélik.

a) A görögök többnyire kalmárkodásból élnek és boltokat tartanak; innen van, hogy egy magyar számára a kalmár és a görög szinonímák. A magyar ember minden egyes bolt tulajdonosát görögnek nevezi, tartozhat az akármelyik néphez is. Ezek a görögök a kereskedés és spekuláció minden ágába beleártják magukat, mint a zsidók és mivel ehhez különleges, mintegy veleszületett ügyességgel rendelkeznek és nincsenek is pénz nélkül, emellett rendkívül tevékenyek és fáradhatatlanok, ezért éppen úgy, mint az örmények, legtöbbször igen jól boldogulnak a marhakereskedelemből és a puszták bérléséből ezeken a vidékeken.

b) A *cigányok* itt többnyire lovak adás-vételéből, sertéskereskedelemből, zenéből és néhányan — kevesek — kovácsmunkából élnek.

Saját utcáik és rendes házaik vannak. Néhányan közülük már a falu közepén vásároltak házat és a magyarok között laknak, már civilizáltabbak és kenyerüket nyáron napszámosként keresik meg a földeken, mezőgazdasági munkában.

2. Az általános *nyelv* Orosházán a magyar, amelyen eléggé tisztán beszélnek; különösen az idősek, akik a *Duna* túloldalán lévő megyékből jöttek ide.

Az itt születetteknek származásuk különböző jellegű keveredésénél fogva már *saját nyelvjárásuk* is van, amelyben sok furcsaság van, ami eltér a tiszta beszédtől, saját szavakat is képeztek, amelyeket egyetlen magyar szótárban sem találni.

pl. a) A magyarok hangsúlyos *é* hangját ők többnyire rövid *i*-vé Mint: Berény helyett Birin, szegény — szeginy stb.

b) Az *al*-t az első szótagban szívesen változtatják hosszú *ó*-vá, mint: szalma — szóma; alma — óma;

c) a dió-t divó-nak mondják; a pendely-t (a nők ruha alatt viselt alsó inge) pintely-nek; az ing-et ümög-nek; a lelkem-et (lelkem, kincsem) lölköm-nek; a szoknyá-t rokolyá-nak nevezik, valószínűleg a német Rock szó után; a kerékjártó-t bognár-nak; a hová-t há-nak, pl. há mégy be? a hová mégyen kend? helyett.

§. 21. *Különleges szokások.*

1. A *ruházatban.* A férfiszemélyek egy, általában lenből készült rövid, de nagyon széles redőkbe szedett gatyát hordanak, csak azzal a különbséggel, hogy télen 2 párat húznak, egyiket a másik fölé. *Ing*jük a felsőtestet csak a köldökig fedi, és igen széles ujja van. Az ing fölé egy kék posztóból való rövid mellényt húznak (lajbit, amit itt rövid mantlinak, vagyis rövid kabátnak neveznek). A *nyak*at egy fekete nyakbavető kendő takarja. Nyáron a férfinépség alacsony kerek *kalap*ot visel, amelynek a fiatalok esetében rettenetesen nagy karimája van; télen pedig kerek posztóból vagy birkabőrből készült sapkát. A *hajviseletben* vagy szomszédaikat, a *vásárhelyieket* utánozzák azzal, hogy a homlokba lecsüngő hajtincset egy hátravetett copfba fonják; vagy a *csabai szlovákokat,* akiknek a nyomán mindkét oldalon, a fülek mögött font copfokat lelógni hagyják. Felsőruházatuk nyáron és télen egy hosszú *birkabundából* (suba, bunda) áll, amelyről több megtudható a fentebb említett *Mezőberény*-leírásban. — A szerző földijeinek ezt a viseletét, nem egészen indokolatlanul, a hottentottták viseletével hasonlítja össze, ahogy ti. azt *Le Vaillant*[21] ábrázolta.

Ezen ruházaton kívül a jómódúak még egy rövid zekét vagy egy hosszabb durva fehér vászonból készült kabátot (szűrt, szlovákul *kepenc*-et, *halina*-t) szereznek be maguknak. A nagy ünnepnapokon, lakodalmakon stb. *kékvászon* magyar *nadrág*ban és hasonló vagy fehér posztóból való rövidujjas kabátban jelennek meg. Ezt az ünneplő ruhát a legtöbben csak egyszer az életben, nem sokkal lakodalmuk előtt szerzik be és azután más ünnepekre elteszik. A szűrt a fiatal nők hordják és lakodalom után szétszaggatják.

A lábukon rendkívül nagy és széles csizmát hordanak; minél nagyobb, annál szebb; de éppen ezért járásuk nehézkes és ügyetlen lesz. A fent említett homlokcopfok ízetlen divatja már idő előtt, a 40-ik életévükben *kopasszá* teszi őket. A férfiak különben is általában nagyon hamar őszülnek, amit talán a túlságosan zsíros hajkenőcs idéz elő, amely itt szokásos; mivel egy jól feldíszített hajhoz hozzátartozik, hogy az csöpögjön a szalonnazsírtól.

Tisztább és finomabb a *fehérnép ruházata,* úgyhogy ebben a velük született tisztaságon kívül a majdnem túlzásba vitt luxust kellene szóvá tenni.

És valóban a rejtélyes dolgok közé tartozik, hogyan férhet össze a magyar fehérnép majdhogynem túl nagy ruházatbeli finomsága a férfiak koszos, piszkos ruházatával.

A férjezetlen nőszemélyek fejét egy fehér finom vászonból, posztóból vagy batisztból készült kis főkötő (fejkendő) *fedi,* viszonylag finom csipkékkel. Amikor kilépnek az utcára, fejüket ezen felül egy fehér kendőbe burkolják. A nyakba való kendőt rendszerint pamutból készítik, többnyire tarka; a kis mellény selyemből van, a szoknya durva teveszőr szövetből, kartonból vagy nyomott színes vászonból. A fiatal nők és hajadon leányok piros szattyán- vagy kordováncsizmát viselnek, nyáron fekete papucsot és hozzá kék kötött harisnyát. Ezt a kényelmes lábbeliviseletet kétséget kizáróan a németektől vették át.

A tehetősebb nők rövid, fekete posztóból készült magyar szűrt, a szegényebbek pedig ehelyett posztóujjas kabátot viselnek.

2. *Táplálkozási szokások.*

A szerző feljegyzései szerint az *orosháziak* nagyevők, akik igencsak megtömik a hasukat. Reggelire főtt ételnek kell az asztalon lennie; ebédre többnyire hideg konyha, de sokaknál újabban főtt étel, ugyanúgy estebédre is és csak késő estére ismét hideg étel. Ahol háromszor napjában nem lehet meleg, főtt étel, ott már nyomorra panaszkodnak.

A meleg, főtt ételeket azonban nemritkán, különösen a mezei munkák idején nyers szalonna, sajt hagymával és fokhagymával, az itt nagyon elterjedt fűszerrel helyettesítik, amelynek a *paprika* (spanyol bors) mellett minden ételben a fő ízt kell adnia.

A szalonna és a disznóhús itt általában kedvenc étel, amelyet disznóölés idején és utána mértéktelenül fogyasztanak. Ebből származik különben, kellő bor és savanyú káposzta hiánya miatt, a gyakori *pokolvar,* amely sok embert elragad, főleg tavasszal.

3. Az *orosháziak fő szórakozásai* közé tartozik a tánc a fogadóban és az ahhoz kapcsolódó borivás, amelytől még saját káruk sem riasztja el őket. Ennélfogva a fogadók és ivók vasárnaponként mindig tömve vannak. Dicséretes kivételek ebben a nők. Aki közülük csak egy keveset is ad a tisztességre, az sohasem mutatkozik a fogadóban. Ebben tehát teljesen ellentétei a mi magyarországi bácskai német telepes asszonyainknak, akik hajadon és férjezett létükre nagy szerencsétlenségnek tartanák, ha pár, egymást követő vasárnapon nem jelenhetnének meg férjükkel és gyermekeikkel, sőt a szopós csecsemőkkel a fogadóban és nem vehetnének részt a borivásban és a táncban.

4. *Gyermekjátékok.*

Az itteni fiatalság kevés költséggel, minden évszaknak megfelelő ártalmatlan játékeszközöket tud magának szerezni; *tavasszal* papírsárkányt eregetnek, hátonlovaglást játszanak és nagyon szeretnek labdázni; *nyáron* lovaglással szórakoznak, amikor a lovakat munka után itatáshoz viszik; *ősszel* a fiúk szórakozása, hogy ostorfonással foglalkoznak és szorgalmasan gyakorolják magukat pattogtatásukban; *télen* a jégen való csúszkálás a szórakozásuk, amikoris korcsolya helyett erős állatcsontokat használnak; ezekre a fiúk ráállnak és egy vastag bottal a jégre szúrnak, s szédítő gyorsasággal mozognak előre. A csizmákon levő vasak, ha azokat a sarkakra verik, szintén korcsolya helyett szolgálnak. Az ifjak körében divatos a szánkózás és ki tudná a sok más játékot

előszámlálni, amelyek által a fiatalok jobban és ártatlanabbul szórakoznak, mint az öregek a tánc és a bor mellett?

5. *A népdal.* Amiért valaha a híres *Reichard*[22] a németekre panaszkodott, hogy ti. *„nóta nélküliek"*, az teljesen ráillik az itteni flegmatikus magyar emberre. A mezei munkákon, ahol a szlávnak hangját a hegyek és völgyek visszhangozzák, a helybéli magyar olyan hallgatag és csendes, mintha a learatott gabonakalászokat szeretné megszámolni. Amit néha társaságban énekelnek, szellemtelen vagy mocskos dolog. — Erre a környékre és ezekre az emberekre jellemző *népdalról* tehát itt egyáltalán nem lehet szó.

§. 22. *A hatóság.* A tekintetes *megye* részéről egy törvényszéki esküdt[23] (ez most Lehotai Lehoczky Lajos úr) állandóan itt tartózkodik; a *földesuraság* részéről egy számtartó (ez most a helységért sokat tett *Márton Péter* úr) és egy *ispán* (ez most Oláh György úr).

A *helyi bíróság* egy bíróból (főbíró), egy gyámból vagy vicebíróból (törvénybíró) és 12 esküdtből áll.[24]

A közbiztonság megőrzésére és a rabló-csőcselék üldözésére a megye saját persekutor-biztosokat tart, akik pandúrjaikkal együtt időről-időre járják a megyét és minden züllött vagy gyanús csőcseléket elfognak.

Éberségük sem elegendő ahhoz, hogy gátat vessenek minden, itt oly gyakori betörésnek és marha — s különösképpen ló-lopásnak. Kiváltképp szörnyű volt ebben a tekintetben az 1812-es és 1813-as esztendő, amire *Orosháza* szomorú példákkal szolgálhat. A *lólopást* nem annyira szükségből, mint saját kedvükre követik el. Akadnak bizonyos szervezett tolvajbandák, amelyeknek kapcsolataik vannak a *Tisza* túlsó és innenső oldalán, s oda hajtják az ellopott marhát. Ha el is fognak egyet vagy néhányat ebből a bandából, ritkán árulják el az orgazdákat és társaikat.

§. 23. *Néhány szót a falu történetéről.*

I. *Az orosháziak származása.*[25]

Ennek a helységnek az első lakosai *Orosháza* puszta legutóbbi betelepítésekor a Dunántúlon található *Tolna* megyei *Zombai*[26] helységből érkeztek. Ezek ott hosszú ideig békében éltek és volt nekik egy levitájuk[27] vagy licenciatusuk[28] is, aki a szentségek kiosztásán kívül az iskolában tanított és a többi istentiszteleti tevékenységet is elvégezte, prédikált, temette a halottakat. De mivel abban az időben nagyon zavarták őket az istentiszteletükben, tanítójukkal, *Denis Sándorral*[29] együtt kivándoroltak és *Orosháza* pusztára mentek, amelyet nekik az akkori földesúr, *Harrucker Ferenc* juttatott és mint minden behívott belföldi telepes számára kiterjedt birtokain biztosította nekik vallásuk szabad gyakorlását és a legmagasabb udvarnál is közbenjárt. Ez 1743-ban történt. A falu tehát most éppen 70 éves. S mivel ők késő nyáron jöttek ide, nagyon késő volt ahhoz, hogy ebben az évben hozzáfogjanak a házépítéshez. A *Csabán* élő hittestvérek azonban barátságosan magukhoz vették és eltartották őket, férfit, nőt és gyereket egész télen keresztül, az 1744-es év Szent György napjáig, amely napon

először léptek a számukra kijelölt területre és azonnal lerakták a falu alapját és addig építették, amíg az *idevándorolt hetven család* fedél alá került, amelyben a földesúr minden lehetséges módon segítséget nyújtott számukra. Negyven év alatt ez a kis kolónia részben az új jövevények révén akkorára nőtt, hogy a helység már nem tudta befogadni őket és a föld is túl kicsi volt számukra. Ennek következtében 1784-ben egy részük, egyik iskolai tanítójuk, *Antal János* vezetésével *feltehetően** a *Baranya* megyei *Szőllősbe* vándorolt, ahol ő letelepedett és ezt a tanítót prédikátornak elfogadták.

1784 óta ennek a helységnek a lakosai olyannyira megszaporodtak, hogy bár kiépítettek néhány új utcát és majdnem minden egyes házban egy háznélküli család lakik bérletben, a falu mégis szűk lett számukra. Ezért közülük egy nagyobb rész kb. 15 évvel ezelőtt kivándorolt az *Arad* megyei *Fazekas-Varsándba* [Varsandra] és *Kikindára*, a *Bánátba*.

II. *Olyan különös események*, amelyek a hazai történelem vagy a statisztika figyelmét felhívták *Orosházára*, itt nem történtek. Mégis van néhány év, amely a helység szempontjából szomorú voltánál fogva elgondolkodtató, pl. az 1794-es év, amely olyan szörnyen sovány esztendő volt, hogy még az aratásra sem gondolhatott senki, mert a nagy szárazság mindent felperzselt.[30] Az erre következő 1795-ös év azonban annál bővebb természetű volt és gazdagon pótolta az elszenvedett károkat. Az 1811, 1812 és 1813-as esztendők ugyan nem voltak olyan szűk esztendők, mint a fent említett, de mindazonáltal eléggé nyomasztóak az itteni paraszt számára azáltal, hogy egymás után következtek, mivel sokan, akik nem tudtak kitartani, teljesen tönkrementek.—

De ezek a bajok nem egyedül Orosházát érték, hanem az egész környező vidéket a *Maros folyó*tól a *Körösökig* és a *Tiszá*ig.

Ehhez a nyomorhoz járult még az elmúlt év, 1813 tavaszán az a szörnyű *hernyórágás*, amely a fákat a szőlőskertekben és a gyümölcsösökben úgy lekopasztotta, hogy olyan csupaszon álltak ott, mint télen.

III. A dokumentumok és műemlékek közé a bírósági jegyzőkönyvön és az evangélikus egyház anyakönyvén kívül nem tartozik semmi más, mint a két templomajtó fölött található, két kőbe vésett felirat. A déli oldalra ugyanis a 121-ik zsoltár 1. versét vésték magyar nyelven; a templom nyugati oldalára magyarul a következőket:

Isten kegyelméből második József engedelméből, Epitetet ez a ház; aldott légy óh Orosház!

1786

Alatta állt *Szimonidesz János* prédikátor és *Szalai György* bíró neve, ugyanis az ő idejükben építették a templomot.

* Szántszándékkal mondom, hogy feltehetően, mivel 18 azonos nevű helység van a különböző megyékben és a szerző nem határozza meg pontosabban. A szomszédos *Arad* megyében lévő *Szőllős*ön román, a *Bihar* megyeiben református magyarok laknak. *Berény*ben, első tolnai hazájukhoz közel, van egy protestánsok lakta *Szőllős*.

§. 24. *Nevezetes személyek.*

Az *orosháziak* számára híres emberek közé tartozik többek között:

1. *Sitkei György,* egy most is élő agg, aki a szőlőtermesztésben minden más helybéli lakost felülmúlt. Megmutatta, hogy az itteni szőlőskertekben is jó *aszúbort* lehet csinálni, amely a *tokajit,* ha minőségben nem is éri azt utol, de ízben nem marad el mögötte. Asztali borát is csodálták szerte a környéken. A tudós és fáradhatatlanul tevékeny gazdász, *Tessedik Sámuel* prédikátor úr *Szarvason,* akinek figyelmét a különleges szorgalom termékei a maga tájain nem könnyen kerülik el, látogatásakor dicsérte ezt a szőlőművelőt és egész eljárása teljes sikert aratott nála. Sokat tudnánk több gazdasági cikk termék tökéletesítése terén még tenni, ha mindazoknak nagyobb figyelmet szentelnének, akik az egyes helységekben mások között kitűnnek.

2. Nem vitás, hogy az érdemes férfiak közé tartozik a községben *Horváth Pál* is, aki négy éven keresztül, 1810—1813 között megszakítás nélkül volt helyi bíró. Az utóbbi három szűk esztendő — 1811—13 — nehéz volt, s a nyomasztó pénzhiány miatt még nehezebbé vált, és ő mégis oly okosan és gondosan vitte fontos hivatalát, hogy kitűnő rátermettségét a falu egyhangúan elismerte. De neki is hálátlanság volt a bére. Ellenségeinek irigysége és gonoszsága annyira fel tudta dühíteni a csőcseléket ellene, hogy bizonyára erőszakkal távolították volna el, ha 12 esküdttársával és a két helyi jegyzővel együtt ennek elejét nem veszi és 1813 novemberében (8-án) le nem mond. — Ilyen erős az aljanép jóindulata!

§. 25. *Néhány szó a templom és az iskolák történetéhez*[32]

1. Az evangélikus gyülekezetnek 1795-ig csak egy *lelkipásztora* volt. Az első közülük a *Vas* megyei *Gents*ből való *Horváth András*[33] úr volt és nemzetiségére nézve igazi magyar ember, korábban házitanító egy nemesi családnál ugyanabban a megyében *Ostfi-Asszonyfán.* Ő 1744. július 14-én meghívásra érkezett ide és augusztus 6-án a dunántúli egyházterület szuperintendense, *Sipkovics Tóth János* tényleges itteni lelkipásztorrá szentelte. — Horváth András Orosházán általános megelégedésre és közhaszonra 39 évet, hat hónapot szolgált és 69 éves korában, 1784 augusztusában, féléven át tartó betegeskedése után halt meg.

Őt *Szimonidesz János* úr követte a tisztségben, akit még elődjének életében, nevezetesen 1783 októberében hívtak ide *Sajógömör*ről, ahol már több mint hat évet töltött papi szolgálatban. Szimonidesz János tüzes, kellemes hangú, folyamatos előadásmódú jó szónok, igen tevékeny, humánus, tudós ember, akit már 1786-ban *conseniorrá*[34] választottak és 1791 óta pedig a *Békés, Csongrád, Arad* megyei és a *Bánát*ban lévő evangélikus gyülekezetek *seniorja*[35]. *Íróként* azért ismert, mivel 1783-ban (tulajdonképpen csak saját egyházi gyülekezete részére) közzétett egy katekizmust, amely most már a harmadik kiadásban látott napvilágot. Ennek címe: *A keresztény hitnek és erköltsi tudománynak rövid Summája.* Pest 16-od rétben. Ő *Késmárk*on és *Pozsony*ban tanult és mindkét iskolában a nagy *Benczur*[36] kedvence volt. Egyetemi tanulmányait Jénában végezte az 1774—1776-os években.

1776-ban tiszteletteljes meghívást kapott szülővárosába, *Sajógömör*re, amit ő el is fogadott és ugyanezen év decemberében *Eperjes*en az akkori s ottani szuperintendens, *Fábry György* e közösség számára felszentelte.

Tizenkét éven át, azaz 1795-ig ezt a nagy egyházi gyülekezetet teljesen egyedül szolgálta, amikoris *Ágostony István* ur személyében (ő maga *orosházi* születésű) egy második prédikátort fogadtak fel. Ő is a pozsonyi gimnázium növendéke és a jénai egyetem hallgatója, egy tudós, nagy olvasottságú férfi, s nagy elméleti és gyakorlati pedagógus. — A *Pestalozzi*-féle oktatási módszereket saját gyermekeinél (talán első ízben Magyarországon) haszonnal alkalmazta.

2) Az *orosházi* iskolákban a letelepedés óta a következő férfiak dolgoztak:

a) *Denis Sándor* — ahogy arról már fentebb szó esett — 1743-ban költözött ide az új telepesekkel együtt. Itt 1753-ig szolgált. Segédei *(praeceptores*[37]*)* voltak:

1) *Tomka Pál* 1759-től 1766-ig, aki azután *Komlós*ra ment rektornak (iskolaigazgatónak) és legalábbis tudomásom szerint mint nagyon öreg aggastyán mind a mai napig ott él.

2) *Vitéz Mihály* 1745-től 1771-ig, amikoris meghalt.

b) *Fábry István* 1753-tól 1771-ig. Segédei voltak:

1) A fenti *Vitéz Mihály*.

2) *Maróthi András*. 1760-ban jött ide és helyi jegyző lett 1766-ban, innen hívták azután a préceptori állásába.

3) *Folkusházi László*, aki magas korban, 47 évi keserves itteni iskolai szolgálat után, de fiatalos erőben, sikerrel és haszonnal áll az egyik iskola élén.

c) *Antal János* 1771-ben érkezett ide. Iskolaigazgatósága alatt 1792-ben jött préceptorként állásába Vitéz.

1) *Pintér József*. Nyomtatásra készített elő magyar nyelven a falusi iskolák számára egy rövid *Magyarország földrajzát*, amely munkácska azonban éppúgy, mint magyar versekben megírt magyar történelme is bizonyára örökre kéziratban marad, mivel ebből a fajtából magyar nyelven vannak újabb, ha nem is jobb segédeszközök. Ennek az embernek az igyekvését azonban nem lehet el nem ismerni és igyekezete becsületére szolgál. Ha mindenki, aki jobb helyzetben van és magasabb poszton áll, csak fele annyit tenne az irodalomért, nálunk ebben a vonatkozásban is hamarosan jobb volna a helyzet. 1795-ben Pintérnek testi betegsége miatt le kellett mondania tisztségéről és magánzóként még most is a szükséggel és szegénységgel küszködik. A préceptori állásban őt

2) *Petrisch József* követte, aki korábban *Modor*ban és a *csallóközi Somorján* volt tanító és orgonista, s mind a mai napig, meggyengült egészsége ellenére is hűségesen és szorgalmasan ellátja hivatalát.

Mint azt fentebb említettük, *Antal János* az orosháziak egy csoportjával kivándorolt *Szőllős*re, s az iskolaigazgatói tisztségben

d) 1784-ben *Mihálik János,* egy nagytestű, magas, szörnyen erős énekhangú ember követte, aki ennél fogva a nép kedvence, amely az éneklésben az előadásban csak a torok erőssége után ítél, és a tanítók értékét a templomokban és az iskolákban pusztán ennek alapján méri le. De mindemellett *Mihalik* igazi tanító is volt és ezért szintén becsülendő. Sikerrel és haszonnal szolgált 1808-ig, amikor is meghalt.

Mivel mind az iskolásgyerekek száma, mind a közösség maga *Mihalik* 24 esztendős szolgálati ideje alatt igen megszaporodott, így a közösség Mihalik halála után szükségesnek látta, hogy két rendes iskolaigazgatót hívjon meg, mindegyikük mellett egy-egy préceptor legyen, hogy tehát a négy osztályban négy tanító tanítson a jövőben. Ezek a következők voltak:

e) *Zatroch András* Gömör megyéből, aki azonban csak öt évet szolgált itt és 1813-ban ugyanebben a tisztségben átment a szomszédos szlovák egyházi gyülekezethez, *Tótkomlós*ra.

f) A rozsnyói születésű *Skolka Sámuel.* Miután humán filozófiai és teológiai tanulmányait Mezőberényben és Pozsonyban elvégezte, *Komárom* református gyülekezetébe hívták másodorgonistának és grammatika tanítójának. Itt különösen kiművelte magát az igazi magyar nyelvben. Elméleti és gyakorlati zenészként és főleg orgonistaként a szarvasi *Kristóffy*[38] iskolaigazgató urral és a csabai *Poszpisch*[39] iskolaigazgató urral az elsők közé tartozik a megyében. Az utóbbi kettő már sikeres kísérleteket tett saját zeneművek alkotására. Mindkettejüknek kár, hogy kedvenc foglalkozásukhoz nem volt nagyobb hatáskörük. — Néhány alkalmi, magyar és német nyelvű költeményt kivéve, *Skolka Sámuel* még semmit nem adott nyomdába; de magyarra fordította *Ludwig: Bürgerfreund (Polgárbarát*[40]*)* c. tankönyvét, és a kéziratot a pozsonyi evangélikus gimnáziumnak ajándékozta azzal a feltétellel, hogy esetleges kinyomtatásakor a kiadói haszon az ottani alumneumnak (ingyen menzának) jusson.

A jelen tanulmánynak az anyaga tőle származik, mint arra a cím is utal, és ezt itt csak azért említem meg, hogy ezzel mindazon keveset, ami itt mintegy a dicséretére elhangzott, ne szerénytelenségének számlájára írják.

g) *Zatroch* ur távozása után második iskolaigazgatóként *Kovács Timotheus* urat hívták ide a múlt évben, 1813-ban.

Ennyit Orosházáról!

Kiegészítés.

Valamit nem hagyhatok itt szó nélkül és ez a helybeli evangélikus iskolákban bevezetett abécés könyvet illeti. Vékony, szegényes dolog, egy ív terjedelemben, 8-ad rét. Tartalma a következő: a kis- és nagybetűk; ha nem tévedek, két vagy legfeljebb három oldalon, betűzési gyakorlatok, a többi olvasnivaló a Miatyánkat, a tízparancsolatot, a keresztény hitvallást, néhány szólás-mondást és ismert egyházi énekekből való pár verset foglalja magában. Az iskolaügy és annak

javítása terén szorgoskodó, nagyon is ismert elhunyt szarvasi prédikátor, *Boczkó Dániel,*[41] valaha a békési iskolák dékánja vagy inspektora, ezt a bajt is szerette volna orvosolni és *Salzmann*[42] módszerei alapján egy célravezetőbb abécés és olvasókönyvet írt magyar nyelven. Az olvasási gyakorlatok válogatását Szimonidesz János prédikátor és senior ur vállalta magára és ehhez ennek az iskolának legcélszerűbb elbeszéléseket kereste ki *Rochow*[43] *„Kinderfreunde" (Gyermekbarátok)* c. művéből, ahogy azokat magyarra fordítva a katolikus nemzeti iskolák abécés könyveibe is felvették. A rossz papír, amit a könyvnyomdász ehhez felhasznált, persze egyáltalában nem szolgál a könyvecske előnyének; ezt a bajt azonban egy második kiadás alkalmával könnyen ki lehetne javítani, különösen azért, mert nagy a kelendősége *Orosháza* és *Fazekas—Varsand*, valamint *Vásárhely* számos iskolájában, a békési senioratus egyedüli magyar egyházközségeiben készítették tulajdonképpen ezt a kiadást, amelyek számára és hamarosan egy másik vált szükségessé. Csakhogy a paraszt, mint minden dologban, különösen pedig az iskola és az egyház területén, kimondottan ellensége mindenféle újításoknak és mivel itt az erre vonatkozó intézkedések a helyi elöljáróktól függnek, nem csoda hát, hogy a mintegy 12 évvel ezelőtt kinyomtatott könyvet eddig nem vezették be és mint a *berényi* iskola kiadványát, az arra fordított tőkével, kamatokkal és haszonnal együtt a *berényi* egerek rágják szét. Miért nem törődnek legalább az iskolai dékán urak olyan dologgal, amely őket olyan közelről érinti? De minden ellenkezésnek meg kell, hogy legyen a maga ürügye. Az orosházi elöljárók ezt abban találják meg, hogy állítólag szidalmazzák falujukat a könyvben. És ez a megszégyenítés a következőkben áll: hogy ti. a *Rochow-féle* elbeszélésben a *Bösdorf*-ot vagy *Schlimmdorf*-ot[44] *Rosszházá*nak fordították, ami pontosan ezt jelenti. Tehát *Rossháza* és *Orosháza* (a kiejtésben Oroscháza) azonos: quae, qualis, quanta rusticorum sapientia?[45] Az ügyben kompetens bíró, a helyi papság mindezidáig hallgatott a köznépnek ezzel a bárgyú ellenkezésével kapcsolatban. Hogy miért? Nem tudom. Valószínűleg azért, hogy megőrizzék a békességet.

Egyáltalában célszerűtlen és a papi rendet lealázó, hogy az egyházi és iskolai ügyekről a községházán dönthetnek. Ezt a római katolikus egyház szigorú rendje bizonyára soha nem engedi meg, és ebben teljességgel igaza van.[46]

Jegyzetek

1 A tanulmány a *Hesperus* (Ein Nationalblatt für gebildete Leser. Herausgegeben von Christian Carl André, Prag) c. németnyelvű folyóiratban látott napvilágot 1815-ben, a következő számokban:
No. 5. (Jaenner 1815) 38—40.,
No. 6. (Februar 1815) 44—48.,
No. 7. (Februar 1815) 52—55.,
No. 8. (Februar 1815) 59—63. l.

2 Orosháza Szentes mezővárossal és Szénás puszta nagyobbik részével, valamint a hozzájuk tartozó területekkel együtt 1798-ban került a gróf Károlyi-család kezébe. A Károlyiaknak már korábban is voltak kisebb birtokai Békés megyében (pl. Mezőberény, Gyúr), de ezeket 1750-ben átengedték Harruckern Ferenc bárónak (1696—1775). Gróf Károlyi Antal azonban, akinek sikerült elnyernie Harruckern egyik leányának, Jozefának a kezét, a báró 1775-ben bekövetkezett halála után 1776—1791 között a hatalmas gyulai uradalmának feje és az örökösök képviselője lett. Az örökösök 1788-ban felosztották egymás között az uradalmat és ekkor jutott gróf Károlyi Antal özvegyének birtokrészéül Orosháza, majd annak halála után fia, gróf Károly József és felesége, Waldstein-Wartenberg grófnő uralma alá tartozott. (Lásd erről bővebben: *Karácsonyi János:* Békés vármegye története. Magyarország ezredéves fennállásának ünnepére Békés vármegye Törvényhatósági Bizottságának megbízásából. Kiadja Békés vármegye Közönsége, Gyula, 1896. I. köt. 426., 430—431. l. és II. köt. 250. l., továbbá: Éble Gábor: A Harruckern és a Károlyi-család. Genealógiai tanulmány. Eredeti kútfők nyomán írta . . . Budapest, 1895. 76—77. l. Palatinus József: Békés vármegyei nemes családok története. Első rész. Nemes családok (Harruckern-ek és örököseik) Budapest, 1909. 27—30. l.; és Gróf Károlyi László: A Nagykárolyi Gróf Károlyi Család összes jószágainak birtoklási története. A család megbízásából kiadja . . . Budapest, 1911. Franklin, második kötet, 50—63. l., különösen 55—57. l.

3 Skolka itt tévedett. Gróf Károlyi József nem 1800-ban, hanem 1803. április 4-én halt meg Bécsben, 35 éves korában. Lásd róla bővebben: Gróf Károlyi László: i. m. II. köt. 243—247. l.

4 Gróf Buzini Keglevich Ágoston császári és királyi kamarás 1807. október 28-án vette feleségül gróf Károlyi József özvegyét, Waldstein-Wartenberg Erzsébet grófnőt. Gróf Keglevich 1813. november 1-jén Grazban bekövetkezett haláláig volt a kiskorú Károlyi-gyermekek (nevezetesen István, Lajos, Mária, Franciska és Jozefa) gyámja és gondviselője. (Lásd erről: Gróf Károlyi László: i. m. II. köt. 248. l.)

5 Skolka téved a grófnő halálozási időpontját illetően: nem 1812-ben, hanem 1813. január 3-án halt meg Pesten.

6 Szent Tornya: Szente Tornya.

7 *Márton Péter:* 1742-ben született a Komárom megyei *Szend* faluban. 1771-től Pesten szolgált báró Rudnyánszky Sándornál mint kulcsár 2 és fél éven át, 1774-ben jött Orosházára, ahol 13 és fél évig jegyzőként tevékenykedett. 1787-től 1809-ig a gyulai és szentesi uradalmakban adószedő, majd 1809-től 1809 és 1815 között számtartó volt. (Vö. Gróf Károlyi László: i. m. I. köt. 280. l.) Mártonról említést tesz Balassa Pál is, aki őt az orosházi jegyzők között tünteti fel. (Lásd: „Orosháza múltja — és jelenjének rövid vázlatát a Százados ünnepi alkalomra 1844-ben Április 28-kán tudomásul közli . . .” Aradon, 1844. 22. l. és Veres: József: Orosháza. Történeti és Statisztikai adatok alapján ismerteti . . . Orosházán, 1886., 77. l. — Az előbbi szerző az 1806. évet, az utóbbi az 1774. évet jelöli meg.)

8 Az orosháziak 1760-ban kapták haszonbérbe a pusztát Harruckern Ferenc bárótól (Vö.: Karácsonyi: i. m. II. köt. 248. l.)

9 Helyesen: gróf Unwerth Emanuel, aki Békés megyei birtokait báró Rudnyánszky Erzsébettel kötött házassága révén szerezte.

10 Összehasonlításul: az orosháziak 1804-ben a földvári pusztáért holdanként 35 krajcárt fizettek. Vö.: Veres, i. m. 122. l.

11 Gyoparas vagy Gyopáros tó. Orosházának ezen kívül még két tava ismert már akkor: a Kisszik és a Kerektó.

12 Magában a faluban és környékén található számos kútról már Petik Ambrus is megemlékezik Békés megyéről, 1784-ben készített leírásában. Orosházának „Semmi legkisebb folyó vize sints, sem réttye, mivel a' pusztaságnak legmagasabb részén helyheztetett, hanem tsak kutakból, mellyek nagy számmal vannak, mind a' Helységben, mind a' Mezőkben . . ." (Lásd: Petik Ambrus: Békés megye leírása 1784. Sajtó alá rendezte Dankó Imre. Gyula, 1861. Erkel Ferenc Múzeum, 43. l.)

13 Veres J. adatai szerint a házak száma a következő évben nem nőtt, hanem csökkent: 1818-ban *1006* ház állt Orosházán (Lásd: i. m. 31. l.) 1844-re is alig több mint 100 új ház épült (Vö.: Balassa, i. m. 15. l. = 1137 házról beszél).

14 Petik Ambrus 1784. évi leírásában mindössze két „valamire való épület"-ről tesz említést: a templomról és a „Nagyságos Vármegye a' Helységen kívül Gyula-felől épitett Kvártélyházá"-ról. (Vö.: Petik, i. m. 44. l.). Az alább felsorolandó sok épület Orosháza 18. századvégi—19. század eleji rohamos fejlődéséről tesz tanúbizonyságot.

15 A templomról és építéséről lásd részletesen: Balassa, i. m. 4—12. l., Veres. i. m. 129—133. l., Karácsonyi, i. m. II. köt. 250. l. és Orosháza története, 253. l.

16 Az Orosházán élt orvosok munkáját és kötelezettségeit az 1790-ben megkötött szerződés részletesen meghatározta. Ennek szövegét lásd: Veres, i. m. 78—79. l. 1800—1814 között Pap Mihály felcser, 1814-től pedig Képessy György látta el az orvosi-gyógyítási teendőket (Vö.: Balassa, i. m. 21. l.)

17 Összehasonlításul: Orosháza lakóinak száma 1818-ban 8567 (Vö.: Veres, i. m. 31. l.), 1819-ben viszont csak 8336 fő (Vö.: Magda Pál: Magyar országnak és a' Határ Őrző Katonaság Vidékinek leg ujabb Statisztikai és Geográphiai Leirása. Pesten, 1819., 488. l.) Ennek ellentmond Haan L. adata, mely szerint a lélekszám 8680 fő volt (Haan, i. m. 260. l.). 1827-re a népességszám a faluban 9581-re nőtt (Vö.: Karácsonyi, i. m. II. köt., 251. l.), 1844-re pedig közel 10 ezer személy élt itt (9899 lélek: Vö.: Balassa, i. m. 15. l.)

18 Összehasonlításul az orosháziak vallás szerinti megoszlása Veres szerint 1827-ben a következő volt:

— római katolikus: 136 fő
— görögkeleti: 161
— evangélikus: 9282
— zsidó: 2 (Lásd: Veres, i. m. 32. l.)

19 Skolka András 1809-ben települt át Új-Verbászra, ahol lelkészi állást kínáltak számára, amit ő azonnal el is fogadott. Itt élt és dolgozott 1816-ban bekövetkezett haláláig.

20 Összehasonlításul: 1844-ben 1150 növendék járt iskolába egy reál, két fiú- és két leányiskolában; 5 tanító oktatta őket (Vö.: Balassa, i. m. 16. l.)

21 Helyesen: Wallerand Vaillant (1623—1677) flamand festő és rézmetsző.

22 Helyesen: Reichardt, Johann Friedrich (1752—1814): német zeneszerző. Előbb Nagy Frigyes porosz király karnagya volt, majd külföldön (Itália, London, Párizs) működött. Visszatérve Németországba II. Frigyes Vilmos karnagya lett. 1784-ben egy röpirata miatt elbocsátották állásából, de III. Frigyes Vilmos visszahívta Berlinbe (1787). A napóleoni háborúk idején Napoleon öccse, Jeromos kasseli karnaggyá nevezte ki. Sok német és olasz dalművet és egy francia daljátékot írt. Goethe elismerően szólt róla és életműveről. A német költőóriás verseit Reichardt meg is zenésítette (pl. Goethe's lyrische Gedichte cím alatt).

23 A vármegyei esküdt már az 1770—1780-as évektől kezdve itt lakott Orosházán. Utal erre már Petik Ambrus is: „K. mitsoda Tiszt lakik ezen Faluhelységben?
F. Á. T. N. Várgyének egyik Esküttye, kinek Lakása vagyon a kvártély házban." (Petik: i. m. 44. l.)

24 Orosháza első bírája a betelepedés után, 1744-től 1749-ig egy bizonyos Szalai János volt. (Vö.: Balassa, i. m. 22. l. és Veres, i. m. 73. l.)

25 Erről részletesen lásd: Balassa, 4—12. l., Veres, i. m. 20—23., Haan, i. m. 259—261. l., Karácsonyi: i. m. II. köt., 248—249. l. és Orosháza története: 241—246. l.

26 Helyesen: Zomba.

27 Levita (lat.: pap, segédpap), másképpen előkönyörgő, leányegyházi tanító. Oktatói munkásságán kívül a vasárnapi istentiszteleteket is elvégezhette, de a szentségeket nem szolgálhatta ki.

28 Licentiatus: tanítási engedéllyel rendelkező személy.

29 Helyesen: Dénes Sándor.

30 Skolkával ellentétben Veres (i. m. 47. l.), Haan (i. m. 261. l.), Karácsonyi (i. m. II. köt. 249. l.) valamint ezek nyomán az *Orosháza története* (253. l.) az 1795. esztendőt jelölik meg a súlyos természeti csapás éveként. Itt azonban egyértelműen Skolkának van igaza. Bizonyítják ezt többek között az egykorú híradások is, amelyek különböző újságokban láttak napvilágot. Pl. a Magyar Hírmondó a következőkről tudósította 1784. július 1-jén, a Gyuláról kapott értesülések alapján olvasóit: „Felette nagy szárazság jár nállunk [ti. Gyulán és környékén], úgy hogy a' marha döglik. Sem legelő, sem széna, sem élet nem lesz; és a' drágaság el-annyira nevekedik, hogy már az árpa két, a' búza pedig 4 forinton is el-kél." (Magyar Hírmondó, Hatodik Szakasz, 1794. — Gyuláról: jún. 21—15. l.) Ugyanez egy debreceni jelentésre hivatkozva 1794. július 18-án a következőket közölte: „. . . mert sokan a' szántó vető emberek közül, el vetett magjokat is alig remélhetik . . . nem is aratás . . . hanem tsak kaszállás lészen. (94—95. l.) Az aszály Erdély nyugati részein is felmérhetetlen károkat okozott (Vö. Magyar Hírmondó, 1794. aug. 1. 158. l., 1794. aug 19. 247—248. l.)

31 Az újabb kutatások szerint a templom felépítését megörökítő felirat — Skolka állításával ellentétben — a templom keleti ajtaja felett olvasható. Skolka valószínűleg nem láthatta személyesen a szöveget és a magyar szövegben hibásan kézhez kapott feliratot közölte. Ez lehet talán az oka az itt szereplő szövegváltozatnak.

32 Az orosházi evangélikus egyház lelkészeiről és a néptanítókról lásd bővebben: Veres, i. m. 144—148. l. és Balassa, i. m. 20—21. l.

33 Horváth Andrásról bővebben: Balassa, i. m. 2—14. l., Veres, i. m. 129—133. l., Haan, i. m. 259. l. és Orosháza története, 243. l.

34 Consenior: az alesperes címe

35 Senior: a magyar protestáns egyházban az esperes szó latin megfelelője.

36 Benzur József (1728—1784): történetíró. 1755-ben a késmárki evangélikus líceum rektora, 1760-tól pedig a pozsonyi evangélikus líceum igazgatója volt. 1771-ben visszatér Késmárkra. II. József 1784-ben kinevezte őt a bécsi cs. és kir. könyvtárnoki állásba, de a kinevezést tartalmazó levél átvételekor szélütés érte és meghalt. Több jogtörténeti művet tett közzé német és latin nyelven.

37 *Praeceptor:* A tanszemélyzet bármelyik tagjának közös elnevezése, később az osztott elemi iskolákban oktatók címe: *segédtanító, leánytanító.*

38 Kristóffy György (1767—1831) népiskolai tanító. 1785-től a szarvasi népiskolák főtanítója volt, egyúttal az evangélikus közösség ének- és orgonista állását is betöltötte.

39 Poszpisch — helyesen = *Poszpis János.* (1805—1811) között volt evangélikus felekezeti népiskolai tanító Szarvason. Lásd: Maday: i. m. 81. l.

40 Samuel Ludwig: német pedagógus és nevelő. Nagyhatású munkássága a *Der Bürgerfreund* (teljes címe: Ein Lesebuch für Kinder in Bürgerschulen) 1787-ben jelent meg Berlinben. Mint olvasókönyvet, mely több kiadást is megért, még a 19. század első felében is használták a német népiskolákban.

41 Boczkó Dániel (1751—1809) ág. evangélikus superintendens. 1786-tól 1803-ig működött Szarvason. Lásd róla bővebben: *Benka Gyula:* A Békési Ágostai Hitvallású Evangélikus Egyházmegye tulajdonát képező s a általa fenntartott Szarvasi Főgimnázium története. 1802—1895. Gyoma, 1895., 8—9. l. és *Maday Pál:* Szarvas története. Szarvas, 1862. 84. l. (különösen Skolka és Boczkó kapcsolatáról).

42 Christian Gotthilf Salzmann (1744—1811) német pedagógus és filantropista. Pályája kezdetén evangelikus lelkész volt Erfurtban, majd 1781-ben a dessaui Philanthropiumban tanított vallástörténetet. 1784-ben a Gotha közelében lévő Schnepfenthalban filanthrópiai nevelőintézetet hozott létre. Intézetébe, ahol a kor híres pedagógusai tanítottak, nemcsak Németországból, de Angliából, Svájcból, sőt Skandináviából is jöttek növendékek. Irodalmi munkássága nagy

hatást gyakorolt a korabeli magyar nevelési irodalomra. Műveit már a 18. sz. végén és a 19. század első felében jórészt lefordították magyar nyelvre.

43 Friedrich Eberhard Rochow (1734—1805) német pedagógus, 1805-ben birtokán népiskolákat alapított a parasztság nevelése és tanítása céljából. Iskoláiban kiváló képességű tanítók alkottak, a tankönyveket, tanterveket számukra maga Rochow írta. Megreformálta a tanítási módszereket, felvilágosult szellemű, az önálló gyakorlati gondolkodásra nevelést szorgalmazta. Sokat tett a pedagógusképzés javításáért, a szegények megsegítése érdekében, a népjólétért. Művei közül a leghíresebb a Kinderfreund (teljes címe: Der Kinderfreund. Ein Lesebuch zum Gebrauch in Landschulen) c. több kiadásban napvilágot látott olvasókönyve, melyet 1766-ban abból a célból jelentetett meg, hogy az ábécé és a biblia közötti hiányt pótolja. Mint az első világi olvasókönyvet hazájában egészen a múlt század közepéig használták. Skolka a mű címét helytelenül többes számban adja meg.

44 Lásd a „Die bösen Bauern" (A gonosz parasztok) c. mesét (Frankfurt, 1783. Erster Theil. 40—41. l.) Ebben egy *Bösendorf* (s nem *Bösdorf*, ahogyan azt Skolka említi) nevű helységről van szó, amelynek lakói igen rossz hírnévnek örvendtek: a falujukkal határos pusztákból, ahol szántóföldjeik érintkeztek azokkal, évente lehasítottak a maguk számára egy darabot. Állataikat ráhajtották más vetéseire, a tilosban legeltették őket. Becsapták a tőlük gabonát vagy takarmányt vásárló kereskedőket, fát loptak más erdejétől stb., mégis mindig szegények voltak. — Hogy az orosháziak megtiltották az ABC-s könyv használatát, annak talán nemcsak az volt az egyedüli oka, hogy a mesében szereplő *Bösendorf*-ot „Rosszházának", a kiejtésükben Orosházának fordították, hanem a mese tartalmi vonatkozásait találhatták sérelmesnek, sőt felháborítónak, magukra vonatkoztatva esetleg a bösendorfi parasztok viselkedését és életmódját.

45 A latin mondat fordítása: Milyen, micsoda, miféle is a paraszti bölcsesség?

46 Itt említjük meg az olvasó tájékoztatására, hogy a közlemény megjelenését röviddel megelőzi Skolka András Mezőberényről készült 1813. évi részletes monográfiája magyar fordításának kiadása („Fekete könyvek" kultúrtörténeti sorozat, Békéscsaba, 1988). Soós István ott alapos bevezető tanulmányban tekintette át Skolka életútját és sokoldalú munkásságát. (Szerk.)

Andreas Skolka: Topographische Beschreibung von Orosháza von 1815

von: ISTVÁN SOÓS

András Skolka, Lehrer der Praktischen Wirtschaftsschule des Samuel Tessedik in Szarvas, war der erste Direktor des 1802 gegründeten Gymnasiums von Mezőberény, von 1809 deutscher evangelischer Priester in Új-Verbász, ein in seiner Zeit hochgebildeter Pädagoge mit Forschervene. Seine Studien absolvierte er an deutschen Universitäten.

1802 begann er planmäßig zu arbeiten, um auf der Grundlage eigener Angabensammlungen und der Tatsachendokumentationen anderer ein eine detailierte Beschreibung Ungarns publizierendes Werk zustande zu bringen. Seinen Vorstellungen nach hätten über alle Gegenden des Landes, über alle charakteristischen Siedlungen nach einheitlichen Gesichtspunkten Beschreibungen des gesellschaftlichen, wirtschaftlichen, kirchlichen, ethnischen, Bildungs- und Naturlebens entstehen sollen, die in jedem Falle auch die geschichtlichen Hintergründe bzw. Umstände gründlich beleuchten sollten. Er selbst verfertigte über mehrere Siedlungen im Komitat Békés und Csanád — unter Einbeziehung der dort lebenden Intelligenz — diese vorgeschlagenen Beschreibungen. Zu diesen gehört auch die Beschreibung von Orosháza, welche in der 5—8. Nummer des Jahres 1815 der Zeitschrift Hesperus, die in Prag unter der Redaktion von Christian Carl André in deutscher Sprache erschien, veröffentlicht wurde. Diese Beschreibung wurde von Andreas Skolka nach der Datensammlung bzw. Aufarbeitung in ungarischer Sprache, welche Samuel Skolka, evangelischer Lehrer in Orosháza, verfertigte, angefertigt. In dieser weist er mehrmals auf die 1814 in der Zeitschrift Hesperus publizierte, seine bedeutendste Arbeit hin, die eine bedeutende, umfangreiche Beschreibung von monografischer Ganzheit über Mezőberény war.

István Soós übersetzte das Orosháza vorstellende Werk von Andreas Skolka ins ungarische, und versah dieses mit einer Einleitung, sowie erklärenden, ergänzenden Anmerkungen. Das damals nahezu achttausend Einwohner zählende Orosháza war eine charakteristische Siedlung des südlichen Teils des ungarischen Tiefebene.